

O liŕczie a czbanu

*Liŕka iednu biehadgiczy,
gieŕti ſobie hledagiczy,*

O liŕcě a čbánu

*Liŕka jednú běhající,
jieti ſobě hledající,*

O liŕczie

lokál sg. f, a-kmen *žena*

Nejasný původ, původní pojmenování v ide. jazycích zřejmě tabuové: zde základ **lich-*

Morfologie:

a) koncovka dativu způsobuje 2. palatalizaci velár – palatalizace je sice již neživá, ale palatalizace zůstává zachována jako pravidlo této koncovky;

b) podle smyslu valenční pozice (buď ke slovesu *vypráví se o...*, anebo k podstatnému jménu *vyprávění o // zpráva o // kapitola o...*)

Lokál byl původně bezpředložkový, v průběhu 14. století se stává definitivně obligatorně předložkový. Ve 14. století se objevují určité relikty bezpředložkového lokálu, obvykle jde o adverbialní funkci adverbia:

- místa *dal Ploškovicích zem' u* (v Ploškovicích),
- času *zimě Durink děťátko na led vyvede* (v zimě),
- způsobu *jsú konvrši, ješto neumějí latině* (latinsky).

Hláskosloví

O liŕczie

* *o liŕbcě* > *o liŕcě*

zánik a vokalizace jerů zánik, polovina 10. století, podle Havlíkova pravidla: sudý jer v nepřetržité řadě počítané od konce slova se vokalizoval (tvrdý na *e*, měkký na měkkící *'e*), lichý zaniknul, původní jerovou pravidelnost nahradily rozličné analogie a tendence k zachování slovního základu, popř. artikulační důvody (*mech, mcha* → *mech, mechu; dska, dsky... desk* → *deska, desky* (unifikace podle gen. pl. *desk*), *desk* → *desek* (artikulační důvody)

o liŕcě > *o liŕce*

zánik jať

- jať mělo diftongický charakter, tj. velmi slabou počáteční diftongickou složku a dominantní složku vokalickou *e*-ovou
- bylo krátké a dlouhé; dobová grafika je od sebe většinou neodlišuje:

ě [*i'e*] krátké *řeka, cesta, město*

ě̃ [*i'é*] dlouhé *věra, měra, měsíc*

krátké *ě* zaniklo, vývoj se charakterizuje tak, že se vyvíjí ona *i*-ová složka neboli jotace

- **po labiálách** tak, že se z *i*-ové složky vydělil samostatný foném: *věrnost' > vjernost', běhati > bjehati, město > mjesto*
- **v ostatních pozicích** *i*-ová složka zanikla: *řěka > řeka, sě > se*

U dlouhého jať se posiluje *i*-ová složka, hovoří se o rozvinutí jotace *běda > bieda*, nakonec se v 15. století diftong *ie* monoftongizoval *bieda > bída*.

o liščě > vo lišce

protetické v

jen před iniciálním *o*-, objevuje se už od 14. století, jeho rozšíření kulminovalo v 16. století, ve většině českých nářečí v užším smyslu (s výjimkou doudlebského nářečí), v jihovýchodočeských (českomoravských) a části středomoravských; spisovný jazyk ji nepřijal

a
koordinální spojka

[o] czbanu

lokál singuláru maskulina, *o*-kmen vzor *chlap*

* *čьбанъ*, souvisí se slovem *džber* **čьбьръ* (původně zřejmě nádoba na zavěšení)

Morfologie:

Nepůvodní koncovka: dativ-lokál, výsledek pádového synkretismu: motivováno snahou odstranit alternace na konci slova.

čbáně → *čbánu*

Hláskosloví:

* *čьбану*
> *čbánu* **zánik a vokalizace jerů**, viz výše

čbánu > **asimilace znělosti**: definitivně se ustálila v průběhu 14. století, svědčí o tom změna psaní některých případů: *kde* → *gde*
džbánu

Po zániku jerů se původní postavení udrželo (podle Vachka) na základě napjatosti.

U některých slov nebyl už původ interpretovatelný, proto se ustálila jejich podoba asimilovaná: *džbán, zde* atd.; jakmile se ztratilo povědomí o vnitřní souvislosti těchto forem, prosazovala se v grafice podoba asimilovaná (podobně je v češtině *vždy*, ačkoli by podle etymologie mělo být *všdy* {← *všude*})

Některé fonémy se chovají při asimilaci zvláště:

- *ř* vždy podléhá,
- *v* jen podléhá, ale nezpůsobuje ([*ofšem*] × [*kvjet*]),
- *h* může podlehnout progresivní asimilaci ([*naschledanou*] × [*nazhledanou*]).

Na území českého národního jazyka existují difference v asimilaci

- *tf* [*kffjet*])
- *zme*
- *g Aničce*

Lifka

viz výše

iednu

Adverbium ‚jednou‘.

Vzniklo adverbializací instrumentálu singuláru feminina číslovky a neurčitého zájmena *jeden*.

Jeden je od původu kompozitum **ed* + *inъ*: iniciální *j* je protetické.

* *jedьнојѣ* >
jedьnō

kontrakce, proběhla na začátku 10. století, zasáhla skupinu *VjV*, výsledkem je vždy druhý vokál, přičemž jeho poziční variantu ovlivní měkkost nebo tvrdost předchozí souhlásky: výsledná samohláska je vždy dlouhá

IVj 2 V > ¹*V*₂:

Výjimku představují slovesa 5. třídy, vzoru *dělá*, ta podlehla kontrakci, ale vznikl první vokál

dělajeme > *děláme*

Kontrakci nepodlehly všechny skupiny, např. jí nepodlehla skupina *oji*, takže zůstává *dojiti*, *kojiti*, *napojiti*. Podobně zůstaly zachovány skupiny, které se nacházely na morfologickém švu: *stája*, *chvoja* (vypadalo by jako **stá*, **chvá*, jak by se skloňovala?)

Intenzita kontrakce směrem na východ slábne: moravské *svojeho*, *mojeho*

* *jedʷnō* >

jed'nō

* *jed'nō* > *

jed'nú

zánik a vokalizace jeru, viz výše, po jeru zůstane měkkost

denazalizace, přelom 10. a 11. století

Denazalizace, tj. změna nosových samohlásek (**ɔ*, **ɛ*) v samohlásky ústní. Střídnice za přední nosovku **ɛ* je otevřená, nízká a přední samohláska, kterou nyní zapisujeme jako *ā* (specifická pračeská nebo raně staročeská litera pro ni neexistuje, protože pračestina a raná stará čeština nebyly psanými jazyky). Střídnicí za zadní nosovku **ɔ* je *u*. Střídnice za tyto samohlásky mohou být dlouhé nebo krátké.

Nosovky zanikly podle A. Lamprechta v důsledku obnovení korelace kvantity u samohlásek – nosovky coby artikulačně dlouhé samohlásky nemohly realizovat tento typ opozice.

* *jed'nú* >

jednů

pračeská depalatalizace, 12. století

Pračeská depalatalizace je syntagmatická (kontakto-*vá*) změna. Její směr je regresivní a přesahuje hranice slabiky. Tzn. že souhláska (obvykle tvrdá, nikoli však nutně) způsobí ztvrdnutí předchozí souhlásky.

Proběhla do konce 12. století.

Představuje dva typy:

A/ T'eT > TeT, T'äT > TãT

Před tvrdou zubnicí, včetně sykavek a *r*, *l*. Ne každá tvrdá samohláska depalatalizaci způsobila, např. *k* nedepalatalizuje (*mãkký* > *měkký*).

po ztvrdnutí samohlásky nastalo **splynutí neměkkých nízkých samohlásek *ä* + *a* > *a*** (naproti tomu měkkíci varianty splynuly '*ä* + '*a* > '*ü*

B/ T'T > TT (měkkost je stopou po zaniknuvším měkkém jeru)

Podobně jako *T'eT*, *T'äT* není způsobena všemi tvrdými souhláskami, např. jí nezpůsobuje *k*, na rozdíl od této změny jí působí některé měkké souhlásky: *c'*, *č*, *š* a některé měkké dentály

* *jed'nú* >

jednů

diftongizace *ú* > *ou* > *ou*, proběhla ve dvou fázích:

1. na konci 14. století, *ú* se diftongizovalo na klesavý diftong, jehož první komponent byl neurčitý, otevřený, velmi blízký *a*, proto se zapisovalo jako <au>,

2. v průběhu 15. století se samohláskový komponent *o* ztotožnil s fonémem *o*.

Tato změna proběhla na celém českém jazykovém území, s výjimkou východomoravských a lašských dialektů, kde se vyskytuje *múka* (východní Morava) nebo *muka* (na severní Moravě), v části středomoravských dialektů nastala monoftongizace: *móka*.

Tato změna byla přijata do spisovné češtiny s výjimkou iniciální slabiky, v ní zůstalo zachováno *ú-*. Souvisí to s kolísající kvantitou v počátečních pozicích a nejednoznačnou grafikou (*u-* na začátku slova se tisklo jako *v-*; tiskárny často neměly *v-* s čárkou). Tak se v průběhu 2. poloviny 19. století v této pozici znova obnovilo *ú-* jako (domnělý) tvar vysokého stylu češti

biehagiczy

nominativ singuláru feminina *nt-ového* participia, *běhati*, *běhaju*, *běháš* = sloveso 5. slovesné třídy, vzor dělati

Morfologie

Od 15. století se prosazuje forma bez koncového *-i*, vzniklá apokopou (tj. zánikem koncové samohlásky). K apokopě *-i* docházelo zejména ve slovesných formách.

Participia *nt-ová* se ve staré češtině ve jmenných tvarech neskloňují, tvoří jen nominativ (*řka*, *řkúci*, *řkúce*) a akuzativ (*řkúci*). *S-ová* participia dokonce tvoří jen nominativy.

V 16. století přechodníky zanikly v mluveném jazyce. V ustrnulé formě zůstaly zachovány jen ve východomoravských a středomoravských dialektech (*přind'a*, *dond'a*, *boja sa*).

V psaném jazyce zůstaly zachovány ze stylizačních důvodů. V 17. a 18. století rychle jednak rychle ustupovaly *s-ové* formy, jednak se u *nt-ových* rozkolísala shoda. Nakonec by zřejmě vznikla jedna neshodná podoba (*řkouc* nebo *řkouce*), která by význam předčasnosti či současnosti vyjadřovala podle vidu slovesa (*sedíc* × *sednouc*). Avšak J. Dobrovský a následující generace obnovili úzus vysokého stylu 16. století – tvoření přechodníku se řídí videm (dokonavá = přechodník minulý a budoucí; nedokonavá = přechodník přítomný).

Hláskosloví

* *běgajoci* >

* *běgajúci*

denazalizace na přelomu 10. a 11. století

Denazalizaci je změna nosových samohlásek (*o* *e*) v samohlásky ústní. Střednice za přední nosovku *e* je otevřená, nízká a přední samohláska, kterou nyní zapisujeme jako *ä* (specifická pračeská nebo raně staročeská litera pro ni neexistuje, protože pračeština a stará čeština nebyly psanými jazyky). Její výslovnost si můžeme představit jako výslovnost současného anglického *æ*. Střednicí za zadní nosovku *o* je

u. Střídnice za tyto samohlásky mohou být dlouhé nebo krátké.

* *běgajúci* > **změna $g > \gamma > h$** , γ = znělé ch, změna proběhla na přelomu 12. a 13. století, nejdříve vzniklo γ , teprve v průběhu dalšího vývoje vzniklo ch (do konce 16. století)

Podstata změny je artikulační: nejprve se skupina *gd* disimilací změnila na *gd* (v nové češtině máme analogickou změnu *kt > cht* (*doktor > dochtor*). Později se rozšířila na všechna *g*.

Tato změna však beze zbytku zasáhla český fonologický systém, takže *g* přestalo být jistou dobu českým fonémem. K jeho obnovení ve fonologickém systému se posílila ve 14. století, kdy se stalo znělým protějškem *k*

fonologické příčiny

morfonologická změna, která souvisí s tím, aby se sjednotila artikulační charakteristika fonémů alternujících na morfolgickém švu

závěrové		polozávěrové		polozávěrové
<i>vlk</i>	–	<i>vlčí</i>	–	<i>vlci</i>
<i>bóg</i>	–	??	–	??
úžinové		úžinové		úžinové
<i>múcha</i>	–	<i>muší</i>	–	<i>múšě</i>
??	–	<i>boží</i>	–	<i>bozi</i>

Jak zřejmo, jediné *g* nealternuje se souhláskami s podobným závěrem, a tak se přizpůsobuje svým palatalizovaným protějškům

úžinové		úžinové		úžinové
<i>bóγ</i>	–	<i>boží</i>	–	<i>bozi</i>

běhajúci >
běhajíci

přehláska 'u > i, 70. léta 14. století
přehláska 'u>i proběhla po všech měkkých souhláskách bez ohledu na slovní pozici
její výsledky vedly k nářeční diferenciaci češtiny, směrem na východ její intenzita slábne (ve středomoravských dialektech není provedena v některých koncovkách, ve východomoravských také uprostřed slova)

běhajíci >
bjehajíci
bjehajíci >
bjehajíc

zánik ě = po labiálách vydělení jotace, 2. pol. 14. století, viz výše
apokopa, viz výše

giefti

infinitiv atematického slovesa *jiesti, jiem, jieš*

Infinitivní koncovka podléhala již od 14. století apokopě: *-ti > -t'*. V 15. století pak pod vlivem supina ztvrdla *-t' → -t*.

Ve spisovné češtině se dlouhou dobu vyskytovaly vedle sebe podoba plná *-ti* a ztvrdlá *-t*. Teprve ve 20. století byla však podoba *-t* kodifikována jako správná. To nesmírně rychle archaizovalo podobu *-ti*.

V nářečích jsou doloženy všechny podoby: na větší části jazykového území *-t*, na větší části střední, východní a severní Moravy a přilehlé části Slezska podoba *-t'* (*-ć, -č*).

* *jásti* >
* *jǎsti*

ztotožnění *a* a *ǎ*, do konce 12. století, první fáze přehlásky *a > ě*, asimilační změna, po měkkých souhláskách se střední '*a*' mění na přední '*ǎ*', ale pouze na konci slova anebo před měkkou souhláskou (s výjimkou *k*), tj. v

ležať × *ležáli* > *ležěli*

držan × *držani* > *držěni*

* *jásti* > *jǎsti* >
jěsti

přehláska '*ǎ*' > ě, změna se odehrála kolem roku 1200 (přelom 12. a 13. století), neproběhla na celém českém jazykovém území – směrem na východ její intenzita slábne, na západě a středu Moravy není provedena na místě původního '*a*' v koncovkách (*naša kaša*); na východě a severu Moravy absentuje uprostřed slova (*jastřáb*); liší se její rozsah na místě *ǎ*.

Změny se podle vlnové teorie šíří z centra změny na okraj jazykového společenství a přitom ztrácejí na intenzitě.

jěsti >
jiesti

diftongizace *ě* > *ie*, 2. pol. 14. století
u dlouhého *jať* se posiluje *i*-ová složka, hovoří se o rozvinutí jotace
běda > *bieda*

jiesti >
jísti

nakonec se v 15. století diftong *ie* monoftongizoval
bieda > *bída*

lobie

dativ bezrodého zájmena

Morfologie

ve staročeských textech schází forma *si* známá ze stč., v češtině se objevuje teprve v 17. století

Hláskosloví

sobě > sobje

zánik ě = po labiálách vydělení jotace, 2. pol. 14. století, viz výše

hledagiczy

nominativ singuláru feminina *nt*-ového participia, *hledati*, *-aju*, *-áš* = sloveso 5. slovesné třídy, vzor *dělati*

* *ględajōci* >
glädajúci

denazalizace na přelomu 10. a 11. století, více výše

* *glädajúci*
> *glědajúci*

přehláska 'ä > ě, 1. pol. 13. stol., více výše

* *glädajúci*
> **γlědajúci* >
**hlědajúci*

změna *g > γ > h*, 13. století, více výše

**hlědajúci*
> *hledajúci*

zánik ě po *l*, 13. století

V důsledku toho [l̥], které předcházelo ě, přestalo být měkké, avšak v jiných pozicích [l̥] zůstalo zachováno.

A tak vznikla „podivná“ měkkostní dvojice: z dvojice měkké [l̥] – tvrdé [l], v níž příznakovým členem byl měkký člen [l̥], vznikla vzhledem k fonologickému systému staré češtiny zvláštní měkkostní dvojice, která se lišila tvrdostí: neměkké [l] + [l̥] × tvrdé [l].

hledajúci >
hledajíci

apokopa, více výše